

KOVÁCS KATALIN

BEVEZETÉS

A vaskos, húsz tanulmányt tartalmazó kötet Magyarország nagyon különböző helyzetű vidéki térségeiről – üzemekről és emberekről – ad hírt, elsősorban a földhasználat, az ezen alapuló mezőgazdasági tevékenységek lencséjén keresztül.¹ A gyűjteményes mű háttérben álló kutatás döntően, de nem kizárólagosan kvalitatív módszereken, jórészt interjú megkereséseken alapult.² Emellett egy kérdőíves vizsgálatra is sor került – ennek eredményeiről a Csurgó–Kovách–Megyesi szerzőhármás számol be a kötetben –, a módszertani palettán helyet kapott továbbá az ún. résztvevő megfigyelés is (lásd a 'lecsúszottakat' ábrázoló közelképeket Kovai és Németh tollából). Egyenként 35–50 interjú készült a kiválasztott kistájak jellegadó agrárgazdasági szereplőivel, és ezt közelíti azoknak a beszélgetéseknek a száma is, amelyeket a szerzők egy-egy téma kapcsán, egy-egy falura vagy kistájra szorítkozva bonyolítottak le a terepi munkák időtartama, 2013 és 2015 között. Teték ezt azért, hogy még közelebről tanulmányozhassanak az esettanulmányokban csak érintett jelenségeket, vagy azért, hogy a készülő, irodalmi feldolgozásokra, illetve statisztikai adatokra támaszkodó elemzéseket terepi tapasztalatokkal támasszák alá.

Amikor a kutatási terepeket kiválasztottuk, nem törekedhettünk arra, hogy az elvégzendő vizsgáldások reprezentatívak legyenek, azt azonban szem előtt tartottuk, hogy az ország minden régiója képviselve legyen. A területválasztást – ezen túlmenően – az előzetes ismeretek megléte is befolyásolta: ahol erre mód volt, olyan mikrotérségeket választottunk, ahol a vizsgáldásnak volt rövidebb-hosszabb előtörténete. Annak reményében jártunk el így, hogy a korábbi tapasztalatok hozzájárulnak a kibontakozó gazdálkodói életutak és táji portrék jobb, mélyebb megértéséhez. A kiválasztott terepek zömmel olyan, a járásokkal megegyező vagy azoknál kisebb, 10–15 egymással együttműködő településből álló kistájak, ún. mikrotérségek, amelyek az aprófalvas dunántúli perifériáktól a szuburbanizálódó közép-dunántúli vidékeken át a jellegzetes alföldi agrárvidékekig viszonylag széles merítést adnak a magyar vidék különböző karakterű tereiből.

¹ A tanulmányok és a könyv megszületését lehetővé tevő kutatást az OTKA NK 100675 számú, „Földből élők...” című projektje támogatta.

² Az interjúkból Váradí Monika Mária készített válogatást, amely az alábbi linkre kattintva nyitható meg: https://www.rkk.hu/rkk/kefi/pdf/OTKA_interjukotet_2016.pdf (utolsó letöltés: 2016. 07. 25.)

A népes, 15 fős kutatói team derékhada egymással évek hosszú sora óta együttműködő társadalomtudományi műhelyek³ tagjaként, a ma már kissé régmódián csengő szakterület, a „falu- vagy vidékszociológia” képviselői, egy olyan kutatási irányé, amely napjainkra feloldódott a vidékről szóló, egyre több megközelítést integráló ún. vidékkutatásban (rural studies). Remélhetőleg a közös munka során a vidékszociológusoknak és a hozzájuk csatlakozó antropológusoknak, közgazdászoknak és fejlesztéssel foglalkozó szakembereknek sikerült egyfajta szemléleti, megközelítésbeli hasonulást, termékeny egymásra találást megvalósítani, így méltán tekinthető majd ez a tanulmánygyűjtemény a globális értelemben vett vidékkutatások egyik magyar reprezentánsának.

A kötet két fő blokkra, a Tematikus tanulmányokra és az Esettanulmányokra tagolódik, továbbá egy Függelékkel egészül ki. Ez utóbbi olyan táblázatokat tartalmaz, amelyek vagy szokatlan bontásban közölnek egyébként hozzáférhető magyar és európai adatokat, vagy a szakmai nyilvánosság nagy része számára nem hozzáférhető, az Általános Mezőgazdasági Összeírás (ÁMÖ) mikroadatainak felhasználásával készített számításokon alapulnak.⁴ Talán némiképp szokatlan módon, a könyv második nagy blokkjában kaptak helyet azok az esettanulmányok, amelyek a kutatás törzsanyagaként, az agrárátalakulás mikrotérségi variációiról tudósítanak. Az első blokk első, „Üzemek és emberek” c. részében szerepelnek azok a tanulmányok, amelyek az esettanulmányokban tárgyalt főbb témaköröket elemzik, mintegy felvezetik azokat, ugyanakkor – mivel jellemzően az esettanulmányoknál később születtek – reflektálnak is rájuk (lásd Juhász Pál, továbbá Koós Bálint és Hamar Anna itt szereplő tanulmányait).

A blokk második és harmadik részében („Közelképek a lecsúszottakról” továbbá „Hátáresetek és alternatívák”) olvasható írások a 2013 és 2015 között kikristályosodott, a kutatás tematikájához illeszkedő olyan közpolitikai kérdéseket világitanak meg, mint a súlyos elszegényedés és az annak enyhítését célzó közfoglalkoztatás. Ehhez kapcsolódik Koós Bálintnak a földalapú közfoglalkoztatást nemzetközi kontextusba helyező írása és Váradi Monika Mária ugyanezen témakörrel foglalkozó mélyreható elemzése; mindkettő hézagpótló a maga témájában. Ebben a részben szerepel a Keller–Rácz–Váradi trió tanulmánya, amely a hazai kísérleteket a közösségi gazdaságfejlesztés diskurzusába ágyazza, továbbá Kiss Márta összehasonlító elemzése két hátrányos helyzetű térségnek a vállalkozói és szociális jellegű fejlesztések mezsgyéjén billegő helyi támogatáspolitikájáról.

A közölt tanulmányok – két kivételtől eltekintve – megnevezik vizsgálati terepüket; a két kivételt a Kovai Cecília és Németh Krisztina által készített, antropológiai jellegű módszereket is felvonultató, az elemző írások közé ékelődő esettanulmányok jelentik. Az anonimitást ezekben az írásokban nemcsak az adatközlők védelme, hanem a szerzők azon szakmai meggyőződése is indokolja, hogy a szimbolikus elnevezések mintegy „eloldják” az esetet a konkrét tereptől, és könnyebbé teszik a felszínre került társadalmi szabályszerűségek álta-

³ A kutatás konzorciumi keretek között valósult meg az MTA Közgazdaság- és Regionális Kutatóközpont Regionális Kutatások Intézete vezetésével, az MTA Társadalomkutató Központ Szociológiai Intézetének részvételével. A partnerszervezeteket képviselő témavezetők Kovács Katalin és Kovács Imre.

⁴ Az e körbe tartozó táblázatok forráshivatkozása „KSH Kutatószoba” megjelöléssel szerepel a táblázatok alatt.

lánosítását. Az esettanulmányok olyan településekről szólnak, ahol – feltárt előtörténetük ismeretében – a szegénység mélyülése determinisztikus érvényű; az egyik egy valamikor községé avanszált volt uradalmi pusztá, amely napjainkban – a környező világhoz integráló szálak ritkulásával – mintegy 'újrapusztásodik', a másik egy ma már szinte csak romák által lakott kistelepülés. Eme írásokban feltárnak a vidéki szegénység, mindenekelőtt a függőséggel leírható élethelyzetek árnyoldalai, gyökerei. Ugyanakkor ezek az esettanulmányok arra a kényelmetlen felismerésre készítetik az olvasót, hogy a (támogatás)függőségnek a vidéki mélyszegénységben élők körében aligha van rövid távon alternatívája. Itt a túlélést vagy a jobb élethelyzetek felé indulást elősegítő inkubációt is a függőséget teremtő és fenntartó közfoglalkoztatási programok, továbbá egyéni, tűzoltás jellegű szívességek, a patrónus-kliens viszonyok sajátos, a túlélést szolgáló formái nyújtják.

Terjedelmes tanulmánykötetünk a felölelt témák és terek sokfélesége miatt remélhetőleg a vidéki folyamatok iránt érdeklődők viszonylag széles köre számára nyújt új információkat. Miközben éppen eme heterogenitás, témagazdagság miatt igen nehéz rámutatni a kibontakozó fő mondandóra, megragadhatónak látszik a sokféleség mögött rejlő egyöntetűség, az esetleírásokat összekötő szál, amely a szerkesztői elveket is vezette és a könyv alcímében explicit módon meg is fogalmazódik: ez pedig a rendszerváltozást közvetlenül megelőző évektől szakadatlanul tartó és minden kétséget kizáróan nagy lendülettel tovább folytatódó, a vidék gazdasági és társadalmi átalakulását átható, a területi viszonyokban is tetten érhető társadalmi polarizáció. A továbbiakban az ezt alátámasztó érveket próbálom csokorba gyűjteni és – ahol lehetséges – a *Függelék*ben szereplő táblázatokra utalva, megerősíteni.⁵

* * *

Az a tanulság levonható az esettanulmányok többségéből, hogy a mezőgazdálkodás feltételrendszerét és kereteit döntő mértékben meghatározó földhasználati és földtulajdonviszonyok átrendeződése lényegében megtörtént: a föld és a befektetett vagyon, eszközállomány fölötti rendelkezési jogokat régi szereplők régi-új köntösben, utódszerzetként működő gazdasági társaságok vezető menedzsereként vagy vállalkozóként, nagyobb részt megszerezték. Ez a kör elsősorban a volt állami gazdasági és téeszvezetőket, illetve a gazdaságok irányítását tőlük átvevő, a részvény- és földtulajdont nagyrészt tulajdonában tartó új – hazai vagy külföldi – tulajdonos-menedzser réteget jelenti. Ők a főszereplőknek csak az egyik csoportját alkotják, bár hatalmi pozíciójukat illetően a legerősebbet.

A terepi kutatás és az adatok elemzése (lásd Koós foglalkoztatásról szóló tanulmányát) egyaránt azt igazolja, hogy megerősödött egy nagyságrendileg legalább 100 hektáron, de inkább annak dupláján vagy tripláján gazdálkodó mezőgazdasági vállalkozói csoport, amely minden bizonnyal tartósan megvetette a lábát az agrárgazdaságban. Azt, hogy az átalakulás első korszaka lezárulóban van, az is mutatja, hogy termőföld főként vétel és öröklés útján került az azt manapság használók, illetve családtagjaik tulajdonába, a kár-

⁵ A szövegekre utalások kivétel nélkül a könyv szerzőire és az itt megjelent tanulmányokra vonatkoznak, ezért az egyszerűség kedvéért a hivatkozások a szerzők nevével vagy a térség megnevezésével szerepelnek.

pótlás csak harmadik volt – a kutatás keretében végzett kérdőíves felmérés szerint – a gyakorisági listán (Csurgó–Kovách–Megyesi). A szövetkezeti vagyongegosztási és kárpótlási folyamatból a tagság és a középvezetői körből nyertesén kikerülő kevesek örököséről van eme vállalkozói réteg esetében szó, akik az előző korosztály nyugalomba vonulásával vehették át a gazdaságok irányítását és a rájuk szállt földvagyonot.

Az öröklések, gazdaságátadások első köre a kárpótlás során földtulajdonhoz jutók és utódaik között tehát lezárult anélkül, hogy tömegesen vetett volna fel a gazdaságok továbbvitelével kapcsolatos gondokat, a fiatal generáció esetleges elutasítása miatt. Ugyanakkor a most birtokon/gazdaságon belül lévő, időződő, számottevő értéket és legalább egy család megélhetését biztosító gazdaságok tulajdonos-menedzserei részéről több terepen felmerült az aggodalom, hogy a gyerekek nem szándékoznak továbbvinni a gazdaságot és vele a kockázatos, sok munkával járó és stresszes gazdaéletet. A gazdaságátadási zökkenőkhöz a nemzedékek közötti konfliktusok, a birtokon belül lévő idősebb generáció ragaszkodása a gazdaság vezetéséhez éppen úgy hozzájárul, mint az ilyen célra fordítható támogatások szűkössége és szigorú feltételrendszere. Nem meglepő módon prosperáló vidékeken (Pest, Komárom-Esztergom és Fejér megye határvidéke) vagy azokhoz közel fekvő térségekben (Nagykőrösi járás) találtak az esettanulmányok készítői a legtöbb, az átörökítés gondjaival küszködő gazdálkodóval – itt a kényszer kisebb úr –, bár a probléma másutt is jelen van, Baranyában például markánsan (Sásdi járás), és ritka kivételnek számít, ha az öröklés a családi gazdálkodók még aktív éveiben problémamentesen biztosítottnak látszik (Zalaszentgróti járás).

Szinte minden esettanulmány arról számol be, hogy az adott terepen nincs kínálati piac sem a termőföld vételére, sem bérletére vonatkozóan. A földínség mindenképpen és mindenütt égető, de talán azokban az esetekben a legfájóbb, ahol kistermelők és kis-közepes családi gazdaságok uralják a földhasználatot, a földeket tehát termelésben tartják, abból szeretnének megélni (Szatmári térség). A másik kelepécét a nagybirtok szorítása jelenti, ami közvetlenül és közvetve is a kisebb gazdálkodók túlélését veszélyezteti, közvetve például azzal, hogy a gazda legeltetés helyett a jószág takarmányozására kényszerül, ami csökkenti a versenyképességét (Böhönye, juhászatok). Szinte minden térségben jelen van az egyre nagyobb étvágyú helyi vagy környékbeli, mezőgazdaságban érdekelt nagyvállalkozó, akinek földszerzési szenvedélyét és gátlástalan gyakorlatát tehetetlenül kénytelenek elszenvedni a megélhetésüket féltő gazdák (Nagykőrösi járás, Sásdi járás). Egy ilyen nagyvállalkozónak üzente az egyik kárvallott: *„Mondjátok meg neki, hogy ne jöjjön el a temetésemre!”*

De a leegyszerűsödött, főként szántóföldi növénytermesztést végző üzemek tulajdonosi körében megtalálható a térségen kívül élő, a mezőgazdaságon kívülről származó tőkét föld- és eszközvagyonra váltó befektető is, aki nem sok vizet zavar, és néhány embernek megélhetést is nyújt (Zalaszentgrót). A mezőgazdaságban és az azon kívül szerzett tőke földvagyonba fektetése más jelleggel és hatványozottan van jelen az alföldi terepek többségében: a Kiskőrösi járásban, Nagykőrösön és Hajdúnánáson egyaránt (Csurgó, Kovách, Hamar–Kovács–Várad). Utóbbi két településen markáns formában jelentkezett a politikai és birtokos elit összefonódása is. Ugyanakkor nem volt ez jellemző a satmári Tiszaháton, ahol a földínség ellenére a földet egyfajta közösségi kontroll védi.

A többség úgy tekint itt a földre, mint a megélhetés biztonságát szolgáló jószágra, amelynek érdemes gazda birtokában van a helye. Ez, az államszocializmus összeomlását követő eredeti felhalmozás korszakában furcsamód fennmaradt szemlélet eddig eredményesen tartotta féken a mohó befektetőket a Tiszaháton.

Hozzá kell tennünk, hogy az „élni és élni hagyni” mentalitással másutt is találkoztunk, például Nagykovácsoson, ahol a gépi szolgáltatást nyújtók mintegy felosztották egymás között a határt, és nem törekedtek arra, hogy elszípkázzák egymás elől a megrendelőket. Ez a példa is azt a benyomást erősíti, hogy nincsenek éles, elválasztó határok az egyes térségekben uralkodó, a földtulajdon megszerzésében és működtetésében is megnyilvánuló minták, magatartásmódok között. Ez is, az is előfordul, itt is, ott is, ám a sűrűség eltérő, ami mégis megadhatja egy-egy térség agrárvilágának jellegét. Egymás mellett, egyetlen településen is előfordulhat többféle attitűd, sőt egyetlen személy is játszhat élesen ellentétes szerepeket az éppen aktuális helyzet és érdekeltségi összefüggés függvényében: tűnhet és tűnik is a termőföld gátlástalan harácsolójának a földárveréseken, ami nem zárja ki, hogy az érdekkörét nem sértő gazda jóindulatú patrónusa legyen (Nagykovácsos).

A kapitalizmus eme nem is annyira hajnalán érthető ezeknek a tulajdonosi, befektetői, emberi viselkedésformáknak a jelenléte annál is inkább, mert mindmáig, és ez vélhetően így lesz a jövőben is, a szereplők jórészt egymás rovására gyarapíthatták birtokukat. Ez az adatokból is nyomon követhető (*Függelék*, F1a, b és F2. táblázat): általában és tendenciaszerűen az egyéni gazdaságok gyarapították földbirtokukat, mintsem a gazdasági szervezetek, amit jól mutatnak a használt mezőgazdasági terület régióátlagai és a fajlagos mutatók (egy gazdaságra jutó területnagyság) egyaránt. A magyarázat akkor válik komplikálttá, amikor figyelembe vesszük a gazdaságok számának változását is. Ez azt mutatja, hogy míg a gazdálkodó szervezetek száma országos átlagban kevéssel több, mint másfélszeresére nőtt (ennél kisebb volt a növekedés a dunántúli régiókban és nagyobb az összes többiben), addig kevesebb mint felére csökkent a birtoknagyságukat bő kétszeresére növelő egyéni gazdaságok száma. A birtokmozgás tehát nagyobb gyakorisággal történhetett gazdaságcsoporton belül, mint gazdaságcsoportok között; az egyéni gazdaságok oldalán elég, ha csak a saját fogyasztásra termelők, illetve a felesleget értékesítők, továbbá az elsősorban értékesítésre dolgozók közötti markáns átrendeződésre gondolunk, amelynek eredményeképpen 2013-ra az alföldi régiókban a 40 százalékot is meghaladta az árutermelő egyéni gazdaságok részaránya, és a többi régióban is közelítette a 30 százalékot (*Függelék*, F3. táblázat).

Ha már a gazdasági formáknál tartunk, a kvalitatív kutatások igazolták Juhász Pál érvelését, hogy kisüzem és egyéni gazdaság, továbbá nagyüzem és társas vállalkozás egymásnak nem egyenesen megfeleltethető kategóriák: a nagy agrárvállalatok kivételével cégek is működnek családi munkaszervezeti formák között, és fordítva (Zalaszentgróti járás, Hajdúnánás). Ugyanakkor vannak olyan vidékek, ahol rendszerint megvalósul a szervezeti és munkaszervezeti formák szétválasztása (Belső-Somogy).

A vizsgálati terepek közül egyedül a megújuló szőlővidékeken mutatkozott mozgáster a birtokok bővítésre, sőt új szőlőbirtokok alapítására is (Mátrai és Kiskőrösi borvidék). Ez különösen a Mátrai borvidékére igaz, ahol tömegesen vannak ma is működő hajdani háztáji szőlőparcellák, amelyek jelentős része értékesítésre kerül a belátható jövőben.

Átfogó képet nyújt a saját tulajdonú földterületek arányáról a *Függelék*ben közölt F4. táblázat. A táblázatból néhány nem meglepő tanulság vonható le, többek között az, hogy minél nagyobb földterületet művel egy gazdálkodó vagy egy általa vezetett gazdaság, annál inkább a bérlet és nem a saját területű föld használata jellemző. A regionális eltérések között feltűnő az alföldi régiók gazdálkodóinak sikere a saját tulajdonú föld biztosításában: a 10 és 300 hektár közötti birtokkategóriákban egyértelmű a fölényük; 2010-ben az alföldi gazdálkodók saját tulajdonában volt a 10–30 hektáros birtoktestek 85–86 százaléka, és magukénak tudhatták még a 100–300 hektáros gazdaságok területének 54 százalékát is az Észak-Alföldön, 58 százalékát a Dél-Alföldön. A tulajdonképpen nagyüzemek ritkaságát mutatja, hogy a 300 hektárnál nagyobb gazdaságok esetében az alföldi gazdaságok elvesztik addigi fölényüket, átadva azt közép-magyarországi, valamint nyugat-dunántúli gazdálkodóknak; különösen Nyugat-Dunántúlon feltűnő az ezer hektárt meghaladó nagybirtokok földakkumulációja, ami az első földtörvény életbelépését megelőző, részben befektetési célú vásárlásoknak tulajdonítható. A régióátlagok jól tükrözik a nagyüzem és a kis- és középzem-túlsúlyos, továbbá a közties régiók földtulajdoni viszonyait: míg a dunántúli régiókban gyakorlatilag egységesen 35% körüli a saját tulajdon aránya a használt mezőgazdasági területből, addig az alföldi régiókban a gazdaságok területének legalább fele (54% délen, 51% északon), a Közép- és Észak-Magyarország régiókban 43 és 41 százaléka családi tulajdonban volt 2010-ben.

A struktúraváltást nagy beruházások pecsételték meg az expanzióban lévő nagyvállalkozói gazdaságokban: a 2007–2013 közötti európai uniós költségvetési ciklusban, zömmel uniós támogatásokra támaszkodva nőtt és korszerűsödött számos tejelő tehenészet Hajdúnánástól Mágocsig, s ekkor indultak el a zöldség-gyümölcs és gabonaszektorban működő termelői szövetkezesek, raktárszövetkezetek beruházásai. Ezek a fejlesztések nagy volumenük és kezdeti helyi jelentőségük dacára hosszabb távon és összességében nem váltották be a hozzájuk fűződő termelői és szakpolitikai reményeket. (Főleg Hamar termelői szervezetekről szóló tanulmánya, mellette Csurgó, Keller, Kovách, Schwarcz esettanulmányai). Ugyanebben az időszakban gyorsult fel a szőlő- és gyümölcültetvények ütemezett korszerűsítése, mégpedig a kis- és közepes nagyságú családi gazdaságokban is. Bár 2010-ig a szőlőterület országos léptékben nem érte el az egy évtizeddel korábbi átlag 90 százalékát sem, köszönhetően az egyéni gazdaságok nagy volumenű, támogatott ültetvénykivágásainak (*Függelék*, F5. táblázat), az átalakulás, a korszerű fajták telepítése, a birtokméret növelése, illetve stabilizálása, továbbá a borvertikum kiépítése nagy erővel zajlik a szőlőtermő vidékeken, a családi pincészetekben is (Csurgó, Király).

Más a helyzet a gyümölcültetvényekkel. Az esettanulmányok ebben a kérdésben nagymértékű regionális eltérésekről, kistáji változatokról adnak hírt. Míg Zalában kisléptékű szőlőtelepítés is előfordul, LEADER-támogatással, kézműves borok készítését megalapozandó (amiről Kiss Márta tanulmánya tudósít), Belső-Somogyban töredékére olvadt a gyümölcsösök területe, és a valamikori „kertvégi” gyümölcskertészet teljesen eltűnt. Ezzel szemben az Alföldön óriási, az Észak-Magyarország régióban valamivel kisebb, de nagy volumenű telepítések zajlottak és zajlanak napjainkban is, ami nagymértékben hozzájárul ahhoz, hogy az Alföld és a Dunántúl agrárgazdaságának jellegbeli eltérései egyre határozottabbak.

Az eltérések – a művelési ágakkal és a gazdaságok jellegével összefüggésben – többek között a foglalkoztatási kapacitások, a munkaerő iránti igény volumenének különbözőségében is megnyilvánulnak. Amint arra Koós Bálint foglalkoztatási kérdésekkel és Hamar Anna idénymunkával foglalkozó elemzéseiről rámutatnak, a családi munkaerő a népességarányt lényegesen meghaladó mértékben van jelen az alföldi gazdaságokban, és ez jellemzi a szezonális foglalkoztatást is, amit más adatok is megerősítenek: 2010-ben, az Általános Mezőgazdasági Összeírás (ÁMÖ) alkalmával a regisztrált idénymunkanapok területi eloszlása éles eltéréseket mutatott a dunántúli régiókéénak duplájára rúgó igényt jelezve az alföldi és észak-magyarországi régiókban (*Függelék, F6. táblázat*). A kvalitatív vizsgálatok azt is kimutatták, amit a rendelkezésre álló adatok elfednek: az idénymunkások jelentős része romániai illetőségű magyar és román nemzetiségű roma, így ma már kivételesnek számít az, ha egy kistájon a szezonális munkások számottevő része – a nagy léptékű közfoglalkoztatási programok jelentős felszívó hatása ellenére is – biztosítható helyi vagy környékbeli munkaerővel (Tiszahát, részben Kiskőrösi járás). Az idénymunkások összetételének változása több tényezővel is összefügg, Szatmárban a korábban Ukrajnából érkező szezonális foglalkoztatottak azért maradtak el az utóbbi években, mert a nagy méreteket öltő hajtásos uborkatermesztés Kárpátalján is elterjedt, míg az erdélyi idénymunkások többsége uniós országokban, Spanyolországban, Olaszországban, az Egyesült Királyságban keresett és talált sokkal jobban fizető alkalmi foglalkoztatást (Rácz, Hamar).

Az idénymunkások összetételének ilyen alakulása is megerősíti, amit a kötet több tanulmánya is hangsúlyoz (Juhász, Koós, Csurgó–Kovács–Megyesi): le kell számolni azzal az illúzióval, hogy a mezőgazdaság képes a képzetlen munkaerő felszívására. A dunántúli tájakról szóló esettanulmányok rendre megemlítik: attól még, hogy a foglalkoztatásban elenyésző szerepet játszanak az ott működő nagyüzemek, az agrárium a szóban forgó térségek jellegadó és fejlődő szegmensét jelenti (Pest – Komárom-Esztergom – Fejér háromszög, Zalaszentgrót, Böhönye). A vállalkozói szemlélettel vezetett üzemek, legyenek családi gazdaságok vagy cégek, a hatékonyságot és nem a foglalkoztatást tartják szem előtt; léteznek még, de végleg kikopóban vannak napjaink kapitalista agrárvilágában azok a tévesz-utódszervezetek, amelyek emberi szempontokat mérlegelve tartják meg az átalakulási folyamat zökkenőit elszenvedő alkalmazottakat (Pest – Komárom-Esztergom – Fejér háromszög).

A munkaerő tekintetében nemcsak a foglalkoztatási kapacitások alacsony szintje, hanem a foglalkoztatás további ellentmondásai és a munkaerő képzettsége, pontosabban képzetlensége is súlyos problémákat jelez; nem nagy kockázattal vállalható az az állítás, hogy a megfelelő szintű tudás, szakmai képzettség tömegesedésének hiánya legalább olyan mértékben korlátozza az ágazat fejlődését, mint akár a földhiány, akár a tőkehiány. A szakirányú képzettség tekintetében meglehetősen rosszul állnak a magyar gazdálkodók; a teljes körű mezőgazdasági képzettség⁶ birtokában lévők lényegében csak az 50 hektáronál, még inkább a 100 és 300 hektáronál nagyobb üzemekben található megfelelő számban és arányban (az említés sorrendjében 20%, 30% és 61%), és a csupán tapasztalati ismeretekre támaszkodó gazdálkodók fölénye közel egyforma mértékben jellemzi a

⁶ full agricultural training

régiókat. Bár a szint némileg eltér a kutatás keretében a vizsgált mikrotérségek területén végzett kérdőíves vizsgálat eredményeitől (Csurgó–Kovách–Megyesi), az adatok megerősítik, hogy a női gazdálkodók még sokkal kisebb számban és arányban szerezték meg a szakirányú képzettséget, mint férfi társaik (*Függelék*, F7a, b, c táblázatok).

Mindazonáltal számos tanulmány számol be a generációváltással kísért struktúraváltásról, ami gyakran gazdálkodási háttér nélküli, esetleg térségen kívülről érkező, magasan (sőt külföldön) képzett fiatal gazdálkodók sikeres és innovatív vállalkozóként való meggyökerekedését jelenti (Király, Csurgó, Kiss, Kovách, Rácz, Csurgó–Kovách–Megyesi).

A foglalkoztatással kapcsolatos, az idénymunkások összetételében megmutatkozó egyik súlyos ellentmondás – a hazai mélyszegénységben élők kiszorulása az idénymunka piacáról – mellett a másik lényeges ellentmondás a földalapú közfoglalkoztatásban dolgozó 37 ezer közfoglalkoztatott majdnem 30 százalékos részesedése az agrárfoglalkoztatottak körében (Koós közfoglalkoztatással foglalkozó tanulmánya). A nagyarányú közfoglalkoztatás és a szőlő- és gyümölcsültetvények idénymunka igénye közötti részleges időbeli átfedés részben magyarázza a külföldi roma szezonális foglalkoztatás térnyerését, de a fentebb bemutatott képzettségi mutatókban is megmutatkozik torzító hatásuk (negatív előjellel), míg a fizetett munkaerőinput számának és arányának európai léptékben is jelentős mértékű emelkedését jelző indikátorok esetében fordított előjellel mutatkozik meg ugyanez a hatás (*Függelék*, F9. táblázat).

A kötet nagy teret szentel a mezőgazdasági tevékenységre épülő közfoglalkoztatásnak.⁷ Amint erre már történt utalás, Koós tanulmányának jelentősége a mezőgazdasági közfoglalkoztatás első önálló elemzésén felül annak nemzetközi kontextusba helyezésével azonosítható. Váradi Monika Mária írása a kvantitatív és kvalitatív kutatások eredményeit összegzi, és a hazai szakirodalom teljes körű feldolgozása alapján nyújt teljes tablót a témáról; a Keller–Rácz–Váradi szerzőtrío a közösségi gazdaságfejlesztés diskurzusába illesztve elemez hét emblematis helyi programot, egy másikat pedig Kovai Cecília mélyszegénységben élő közösséget bemutató és elemző esettanulmányából ismerhetünk meg. A tanulmányok szerzői igyekeznek semleges álláspontot elfoglalni a közfoglalkoztatás tárgyában: miközben rámutatnak ellentmondásaira („beragadás”, ambícióhiány, függőség), elismerik a hátrányos helyzetű vidéki térségekben betöltött hézagpótló jelentőségét. Az anomáliák kapcsán érdemes odafigyelni Koós Bálint egyik megállapítására, arra, hogy a közfoglalkoztatottak számára nyújtott képzések nem segítik elő a nyílt munkaerőpiacon történő elhelyezkedést, mert főleg az önállósodásra és nem a munkavállalásra készítene fel (szinte reménytelenül). A másik problémát a közfoglalkoztatási programok kizárólagossága és tömegessége jelenti, amelyre Váradi Monika Mária mutat rá: ez az egyetlen munkaerőpiaci eszköz lényegében kiszorított minden mást, köztük az olyan sikeres programokat is, mint amilyen a Dél-Dunántúlon minden közösségfejlesztéssel egybekötött helyi gazdaságfejlesztési kezdeményezés origójánál jelen lévő Sorsfordító-Sorsformáló prog-

⁷ A tárgyban megszervezett tapasztalatomosztást célzó konferencia előadásai és összefoglalója olvasható az alábbi webcímen: <http://www.rkk.hu/hu/aktualitasok/siker-es-tapasztalatcsere-a-szocialis-celu-foldhasznalattol-2016.html> (utolsó letöltés: 2016. 07. 25.)

ram volt (lásd még a közfoglalkoztatás szerepéről az esettanulmányokban Kovách, Kovai, Megyesi, Németh, Rácz).

A közfoglalkoztatást életre hívó, polarizálódó vidék hátrányos helyzetű pólusának egyes vonásait (ún. komplex programmal fejlesztendő járásokhoz tartozó települések) mutatja a *Függelék* F8. táblázata. A régiókon belül a települések besorolásának alapját a területfejlesztési eszközrendszerben érvényes, ún. kedvezményezett járásokról szóló kormányrendelet⁸ szolgáltatta. A legfontosabb, fejletlenséget jelző markerek közül a tartós munkanélküliség betokosodását kell kiemelnünk, amely ráadásul nemcsak a fejletlen vidéki területeken, hanem a vidék egészében általános jelenség, a vidéki tereken belül tehát nincs hová menekülni. Az okok között pedig az elveszett munkahelyek regenerálódásának elmaradása húzandó alá, amelynek következtében a hátrányos helyzetű vidéki településeken 2011-ben a munkahelyek száma az 1990. évi érték körülbelül 70 százalékán állt, miközben a népességszám eróziója, a roma népesség magasabb reprezentációja miatt ebben a kategóriában nem volt ilyen mértékű. Ugyancsak az okok között kell megemlítenünk az e térségekben élők szakadékszerű lemaradását az iskoláztatás terén, továbbá, ami egyszerre ok és okozat, a jövedelmek alacsony voltát és a jövedelmi leszakadás növekedését.

Abból, hogy a vidéki gazdaság regenerációja elmaradt a vidéki területek nagyobb részében, nemcsak a tartós munkanélküliség, a népesség eróziója, az elvándorlás és nyomában az elöregedés következik, hanem az is, hogy számos térségben mintegy „lekopott” a szocialista közelmúlt, és előbukkantak a régebbi múlt korábban felszín alatt megbúvó struktúrái. Ilyennek tekinthető a mezővárosi gazdasági és politikai berendezkedés egyes vonásainak részleges felelevenedése (Kovách, Hamar–Kovács–Váradi), az „újrapusztásodás” („Messzepusztta”), de a függőségi rendszerek enyhébb formáit képviselő patrónus-kliens viszonyoknak az esettanulmányok szinte mindegyikében megmutatózó növekvő jelentősége is. (A függőség erős formáinak tanulmányozásához lásd Kovai és Németh tanulmányát.)

Szerencsére azonban a vidék életképességét igazoló, az új mozgásokat bemutató, biztató jelekről is beszámolnak az esettanulmányok. Ezek között kell említenünk, hogy a térségek fejlettségétől vagy fejletlenségétől függetlenül, mindenütt jelen van a vállalkozói tehetség, sikeresség és innovativitás, amely nemcsak jól értékesíthető termékekben, hanem új pozíciók születésében, illetve megerősödésében, intézményesülésében is tetten érhető. Miközben lényegében kudarcot vallottak a termelői szerveződések, amelyeket az összefogás ideális terepeiként kínált az ágazati és fejlesztéspolitikai, a betöltetlen résekben ügynökök tömege jelent meg a közepes és nagyobb gazdák soraiból elsősorban az Alföldön (Kovách, Rácz), de nem csak ott (Curgó–Kovách–Megyesi). Nem annyira új, de ugyancsak izmosodó pozíció az idénymunkásokat szervező és kiejánló vállalkozó, amely nemcsak az Alföldön, hanem a dunántúli tájakon is jelen van.

***

A mérleg mindkét serpenyőjében van tehát valami, ám hogy merre billen, azt a szubjektív vélekedések is befolyásolják. Ehhez kíván jó olvasást a kötet szerkesztője.

⁸ 290/2014 (XI. 26.) Korm. rendelet a kedvezményezett járások besorolásáról